

הנרי בייקר טריסטראם

מסע
בארץ-ישראל

לחקר חיי הארץ וטבעה

יומן

1864-1863

תרגם מאנגלית והוסיף מבוא והערות
חיים בן-עמרם

מוסד ביאליק • ירושלים

אָנִי אֶתְכֶן, דְּרָכִים, בְּמוֹ חַי אֶהְבֵּתִי.

נתן אלתרמן

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

מי יודע מה חשה בלבה הגברת אלנור מרי טריסטראם, רעיית הכומר הנרי בייקר (בן הכומר הנרי בייקר), כשנפרד ממנה בעלה בסתיו של שנת 1863 ויצא למסע ארוך (כעשרה חודשים) לשוב ברחבי ארץ-ישראל ולחקור את טבעה החי והדומם, את עתיקותיה ואת אורח החיים של יושביה¹. היא נשארה בעיירה גרייטהם שבצפון אנגליה מטופלת בילדים, ומבחינת התקשורת היתה אז ארץ-ישראל רחוקה מאנגליה יותר מריחוקו של הירח מן הארץ עתה, ולמשוטט בדרכיה הלא-סלולות ארבו סכנות רבות. ברם אפילו התנגדה הרעיה בסתר לבה למסע המתוכנן, לא היה לבה יכול לגלות את הדבר לפיה. הלא הנסיעה נועדה לשם חיבור ספר על ארץ המקרא, לפי הזמנת "החברה לקידום ידיעת הנצרות". מלבד זאת, אולי הספיקה לעמוד על איזה דחף פנימי למרחקים, שפעל מאחורי גילויי השלווה ויישוב-הרעצת של בעלה,

1 אכן מפרשת חייו של טריסטראם אין אנו יודעים עוד הרבה פרטים אחרים, ואולי חשובים יותר. בערך "טריסטראם" באנציקלופדיה העברית מוזכר כמקור רק מאמרו של פ. ש. בודני-היימר, "הנרי בייקר טריסטראם (1822-1906)", 'מדע', ב (1957), עמ' 10-12; מאמר שאינו אלא כעין תמצית מספרו הקטן 'הנרי בייקר טריסטראם – אבי הוואולוגיה של ארץ-ישראל' (תרגום מכתב-היד חיים בן-עמרם. הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשי"ז). אנציקלופדיה בריטאניקה לא מצאה את טריסטראם ראוי להקדיש לו ערך מיוחד. במה-דורה התשיעית (1875) הוא נזכר לטובה בערכים אורניתולוגיים אחדים, ולדוגמה אביא את השורות הבאות: "לפני שנים רבות, קודם שהתבסס 'הדארוויניזם' בבחינת אמונה, הכיר בכך אדם שידיעתו את המשפחה הזאת (*Alaudidae*) היתה מבוססת על הקרקע הבטוחה של תצפית אישית מקיפה, אדם שאייאפשר לחשוך בו בדעה קדומה לטובת רעיונות מחדשים. הערותיו של הכומר טריסטראם (*Ibis*, 1859, pp. 429-433) ראויות לתשומת-לב מרובה, כי הן יורדות לשורשי העניין, ורק קוצר היריעה מונע את העתקתן כאן" (הערך *Encyclopaedia Britannica*, XIV, p. 316, Lark). במהדורה השלוש-עשרה (1926) נזכר טריסטראם רק בהקשר זה. מחבר הערך אורניתולוגי גיה מציין כי עד כמה שידוע, היה טריסטראם האורניתולוג (ובעצם הוואולוג) הראשון שגילה את האומץ לקבל בפומבי אותה "פילוסופיה, שהיתה אז חדשה ולא מקובלת" (עמ' 321-322). אמנם לפי המוסבר במונוגראפיה הנ"ל של בודנהיימר, האמין טריסטראם רק באבולוציה מצומצמת, בתוך תחומו של כל מין (עמ' 18). ואולי הסתייג כך רק

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

הכומר האהוב על בני קהילתו, שעד גיל ארבעים ואחת כבר הספיק לפעול שנתיים (1847-1849) בברמודה, לסייר במשך חודשים אחדים במערב ארצות-הברית של אמריקה, לטייל לאורך החוף המערבי של נורבגיה עד לחוג הקוטב הצפוני, ולחדור חדירה ראשונה לארץ לא-נחקרת בחלקו הצפוני של מדבר סהרה (בשני החורפים של השנים 1855-1857), מדבר שלהשפעתו הברוכה היה רגיל לייחס את הצלחתו להדוף את הסכנה שארבה לבריאותו. ואנו יודעים שבשנים שלאחר-מכן עתיד היה טריסטראם להרחיק נסוע לסרי לאנקה (צ'ילון) ולארמניה, ואף עד לסין, ליפאן ולצפון-מערב אמריקה הצפונית (בשנת 1891)², ובשנת 1905 — שנה אחת לפני מותו — עוד סייר בסיציליה, והפליא את ידידו שנלווה אליו בהתעניינותו הערה בכל מה שפגשו בדרכם. וכלום לא על יצר מעין זה מעיד המשפט הבא של טריסטראם מן הספר המוגש בזה לקורא העברי: "התיור בארץ לא נודעת, ויהא זה שטח פעוט בלבד, מעורר הרגשה מופלאה של התרגשות ועניין, שאי-אפשר לתארה במלים" (עמ' 192).

ולבסוף, היה עוד נימוק רב משקל. הן טריסטראם היה צריך לנסוע בכל חורף לארצות הדרום מטעמי בריאות, משתקפוהו מיחושי ריאות לאחר שרכב ביום סגריר למקום מרוחק כדי לערוך "טבילה", בשנת 1846. ואכן, טריסטראם גילה את ארץ-ישראל כארץ המשוועת לחקירה יסודית "במקרה", באחד ממסעות הריפוי האלה, כשטייל בספינה של ידיד בחלקו המזרחי של הים התיכון, בחורף של 1858-1859.³

בהשפעת התגובה החריפה של הכנסייה, כדברי הזואולוג האנגלי אלפרד ניוטון: "הוא נאלץ לשנות את ניסוח דבריו כעבור זמן מה, כשגאה הגל 'האורתודוקסי', ממש כמו גאליליאו, ואף-על-פי כן לא חזר בו עד סוף ימיו, ועל כך ראוי הוא להוקרה". דברים אלה מובאים מתוך כתב-יד ברשימה קצרה לזכרו: *Proceedings of the Royal Society of London, Series B, LXXX (1908), pp. XLII-XLIV*. במהדורות האחרונות של אנציקלופדיה בריטאניקה שוב אין שמו של טריסטראם נזכר כלל.

ברשימות ומאמרים עבריים-על טריסטראם (למשל, זאב וילנאי, "סיורי טריסטראם בארץ-ישראל", 'טבע וארץ', ד [תשכ"ב], עמ' 153-162; עזריה אלון, 'קודמי קודמינו'. ב. הנרי בייקר טריסטראם — אבי הזואולוגיה של ארץ ישראל', 'טבע וארץ', ז [תשכ"ה], עמ' 418-419) אין פרטים ביוגרפיים נוספים על המסופר בספרו של בודנהיימר ובכתבי טריסטראם עצמו, שמקצתם ספרי מסע מובהקים, אבל אין בהם, לפי מה שידוע לי, אוטור-ביוגרפיה מלאה. דברי כאן מסתמכים בעיקר על הספר הנ"ל של בודנהיימר ועל דברי טריסטראם ביומן המוגש בזה לקורא העברי.

2 אף למוסקוה הודמן, כפי שמעידים דרך-אגב דבריו במשפט אחד על מנהג שראה שם *(Eastern Customs in Bible Lands* [London, 1894], p. 205).

3 ולא בשנת 1861, כפי שכתוב בערך Tristram שב- *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1971), בגלל הכנה מוטעית של הניסוח ב- *Dictionary of National Biography*, Supplement 1901-1911, p. 535. סיור זה הניב סקירה על עופות הארץ, שפירסם טריסטראם בהמשכים בכרך הראשון של כתב-העת החשוב *Ibis* (1859). בחו-

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש־שדה

אני מניח, שטריסטראם היה נוטה לייחס מקרים כאלה ליד ההשגחה. כבר קרה לו מקרה חשוב אחר בגיל צעיר יותר: בשנת 1844 קיבל תואר "מוסמך ללימודים הקלאסיים", אבל לא הצליח לקבל תמיכה נוספת להמשכת הלימודים. בודנהיימר מעיד, כי "לאחר שנים היה אומר שאילו המשיך בדרך הלימודים המקובלת, היה נעשה פילולוג, ולא היתה לו שום הזדמנות לפתח את אהבת הטבע שהיתה טבועה בו מלידה" (עמ' 9). הוא החל לעסוק בלימודי הטבע ברצינות הרבה לפני כן, ובהיותו בן ארבע־עשרה כבר אימן את ידיו בהכנת האדר הראשון (של קאק), בחדר־העבודה של מוזיאון דרהם, כפי שציין בסדרת־רשימותיו השנייה, הנזכרת לעיל, בהערה 3.

ניסיתי לעקוב אחר רמזים למיחושיו של טריסטראם ביומן מסעיו בארצנו, והעליתי מעט מאוד, אבל דברים מאלפים הראויים להביאם כאן. בכל היומן הוא מציין רק פעם אחת ויחידה: "לא הייתי בקו הבריאות" (ב־31 בדצמבר). וב־30 בינואר: "נפלתי מסלע, ושברתי לא רק את גופי, אלא אף—וזה היה גרוע יותר—את רובי". ובמקום אחר: "בצאתי מן המים, אף־על־פי שראשי היה גלוי לקרניה [של התמה] רק דקה או שתיים, נפלתי תקוף סחרחורת, ואחר־כך סבלתי ימים אחדים מכאב ראש קשה, שבנו משוכנעים לגמרי כי החרוץ של נחל קלט צריך להיכלל במסלולו של תייר" (עמ' 380—381 בתרגום זה).

מכל מקום, קשיים בוודאי לא הרתיעו אותו (ראולי להיפך), כפי שיעידו שתי המובאות הבאות: "בלילה הראשון באוהל אתה מרגיש הרגשת התלהבות, כמעט הרגשת ניצחון, כאשר אתה מצפה ומשתוקק לחדשים של עמל מהנה" (עמ' 27). ועוד: לאחר שיטפון באוהל יצא טריסטראם עם אחד מן החבורה לטייל בגשם וערפל, והסיכום: "שנינו לא סבלנו כלל מטבילת הלילה; אכן מזונותינו הפשוטים, העבודה הקשה [...] היו בלא ספק אמצעים מצוינים למניעת מחלות" (עמ' 76).

לעומת זאת, טריסטראם מזכיר פה ושם מחלה של אנשים מחבורתו, ומציין שבמרומי הלבנון סבלו כולם מכאב ראש. יתר על כן, מן הניסוח הצנוע במובאה הבאה מסתבר, שחולה הריאות לא היסס לקפוץ המימה בניסיון להציל טובע: "אחד מפרדינו [...] מיהר באומץ אחריו, בעוד ששנייִם מאתנו [...] רצו אל הים בתקווה לעצרו בטרם ייסחף הימה. העמקנו לחדור לתוך הזרם ככל שיכולנו, אך באותו רגע תפסו הפרד בעבר השני" (עמ' 38).

ברת הראשונה של הסדרה החדשה (*Ibid.*, N.S., I [1865], p. 67) פתח טריסטראם סדרת רשימות נוספת על האורניתולוגיה של ארץ־ישראל, ושם הוא ייחס לפרסום הראשון את העובדה שהמריצוהו לארגז משלחת ולצאת בראשה למסע המסוכם בספר המוגש בזה בלבוש עברי.

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

בביקורו האחרון של טריסטראם בארצנו, כשהיה בן שבעים וחמש (1897), בעט בו סוס ושבר את רגלו, אך גם אז לא נפלה רוחו, וכעבור שבועות אחדים יצא מבית-החולים בריא ושלם, ושש לטייל עוד.

טריסטראם משתלב בשתי שלשות מעניינות בתולדות זיקתם של עמי המערב לארץ-ישראל. האחת היא של אנגלו-סאקסים, שגילו יחס מיוחד ועמוק אל ארץ התנ"ך, בעיקר מתוך מניעים דתיים, אם כי לפעמים נתערבו בדבר גם מניעים חילוניים. והלא דבר הוא, שדווקא בין אנגלים מצאה לה מהלכים סברה עממית, כי הם מצאצאי עשרת השבטים, וכי האבן אשר שם יעקב מראשותיו בבית-אל שוכנת עתה כבוד בכנסיית וסטמינסטר. ראשון בשלשלת זו היה אולי ויליבאלדוס הקדוש (המאה השמינית). טריסטראם היה נוצרי מאמין בכל נפשו ובכל מאודו, ואף פעל בשירות המיסיון, אבל הוא לא עסק בציד נפשות בארצנו, ודבריו על היהודים בארץ-ישראל נאמרים בלשון של כיבוד, בלי ביטויי-גנאי המצויים לפעמים בדברי נוסעים נוצרים, שביקרו בארץ הקודש.

הרגש הדתי, הפועל כמניע בסיוריו של טריסטראם, גלוי במקומות הרבה בספר הזה, ואדגים את הדבר בשתי מובאות:

"למה לכם לבוא לטופיא קאקוטאטי כאלה כמו סילון ובייתין?" שאל ג'אקומו, שחילק עמי את השמירה. "אין כאן שום מקומות קדושים, ושום עולי-רגל אינם מבקרים כאן לעולם. כבר הייתי מורה-דרך לעשרות רוסים וצרפתים, אבל רק אתם האנגלים באים הנה. אולי אתם מעוניינים רק במקומות אשר אין להם קדושים, כי אינכם משתתפים בפולחנם?" לשוא ניסיתי להסביר לו כי אין עוד מקום שגשתוקק כל כך לישון בו ולהרגיש בקרבת ההשגחה הפוקחת עלינו את עינה, כמו המקום אשר בו ישן יעקב וראה את חלום הסולם שראשו תגיע השמימה. מקום זה אינו קשור בשום קדוש מן הלוח, ולכן לא נודעת לו כל משמעות לפי תפיסת הדת שלו [הוא היה יווני]. (עמ' 125)

ואת הרגשתו בעמדו על הר הצופים ביטא טריסטראם כך (בתוך שני קטעים מפרעמי רגש עמוק): "הרי זה כאילו באת שנית לבקר את קבר אביך או את מחוז ילדותך" (עמ' 130).

השלשלת האחרת הרי זו של חוקרי ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה.⁴ אכן אין

⁴ שלשלת זו נסקרת בפירוט רב בספרו של יהושע בן-אריה: 'ארץ ישראל במאה הי"ט – גילוייה מחדש' (כרטא והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 1970). שתי השלשלות נפגשו במאה התשע-עשרה, ומעמדן התחזק עם ייסוד הקונסוליה הבריטית בירושלים בשנת 1838, עם התחלת הפעילות של חברות מיסיונריות בריטיות והצבת הגמון אנגליקני בארץ-ישראל. פרשה זו נסקרת בפירוט בספר: A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901* (Oxford, 1961)

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

חולק על חשיבותו של טריסטראם בהנחת היסודות המדעיים לידיעת טבע הארץ. אף הוא השתתף בפעולות "הקרן לחקירת ארץ-ישראל" (Palestine Exploration Fund), שמילאה תפקיד ראשון במעלה בתחום זה.⁵ עם זאת יש בהקדמתו ליומן מסעיו במואב⁶ רמז מעניין לחילוקי דעות בינו ובין הקרן:

יש יסוד לקוות שקורא סיפור המסע יודע כי היו לו אי-אלו תוצאות אשר יש בהן כדי להצדיק את התעלמותנו מן העצה השקולה כל כך של "הקרן לחקירת ארץ-ישראל" לאנשים המתכוננים לתור ולחקור — אל תעשו! "לכל המבקשים לארגן איזו משלחת פרטית היינו אומרים, המתינו!" (Our Work in Palestine, p. 328).

אבל אין להגזים בהטעמת הקרע. אמנם שלא כרופא ד"ר צ'אפלין, שערך את רבעון "הקרן" יותר משתים-עשרה שנה ונפטר ב-1904, לא זכה טריסטראם לרשימת-הספד מיוחדת, ואולם בראש חוברת הרבעון שיצאה לאור אחרי מותו מצינת הודעת "הוועד" שטריסטראם היה חבר "הוועד הכללי והפועל" של "הקרן" מאז ייסודה (1865), וחיבוריו הרבים על נושאים מכתבי-הקודש פרסמו את שמו בעולם. וכן נאמר שם, כי ספרו 'הפאונה והפלורה של ארץ-ישראל' הוא גולת-הכותרת של עבודתו, וכך זה, שהוציאה "הקרן", הוא המחקר המקורי המוסמך בתחום זה.⁷ ובישיבה מיום 13 ביוני 1906 אמר היושב-ראש, סר צ'ארלס וורן, לאחר דברי הספד על צ'ארלס וילסון:

ואחריו עלינו להזכיר גם את אבידת ידידנו הוותיק והיקר, הכומר טריסטראם. הוא עסק בתחום אחר של "הקרן לחקירת ארץ-ישראל", וכל המתעניינים בעופות ובהיות של ארץ-ישראל יודעים היטב את כתביו ואת סגנון-כתיבתו החביב. ילידי ארץ-ישראל גם הם הכירוהו, שהרי היה מהלך ביניהם בחבלי-הארץ השונים ומוכר בכינוי "אבי הזקן". אכן, ניתן לומר שטריסטראם היה אבי הענף הזואולוגי של "הקרן לחקירת ארץ-ישראל", ועלינו להצטער מאוד על האבידה, כי היה תמיד רע ותומך עקיב ביותר.⁸

אף קנודר, מעמודי-התווך של "הקרן", הזכיר את טריסטראם פעמים אחדות בספרו *Palestine*, וציין עד כמה מושלם היה חקר החי שעשה בארץ.

5 טריסטראם השתתף באסיפות-הייסוד של "הקרן" ובתעמולה למענה, ותרם לה את הספר החשוב: *The Fauna and Flora of Palestine* (London, 1884).
6 *The Land of Moab — Travels and Discoveries on the East Side of the Dead Sea and the Jordan* (London 1873).
7 *Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement, XXXVIII* (1906), April, p. 87.
8 שם, חוברת יולי, עמ' 173.

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

טריסטראם לא חדל כמוזן לחפש עדויות וראיות לנאמר בכתבי-הקודש, ובוודאי אף נכשל פה ושם בסתירות. למשל, בדבריו על הסביבה של מהפכת סדום ועמורה שולל טריסטראם באופן עקרוני את הניסיון לחפש הסברים מדעיים לניסים המסור-פרים בתנ"ך, מחשש שגישה כזאת עלולה לגרור כפירה בניסים שלא יימצא להם פירוש כזה (עמ' 266), ותיכף לאחר דברים אלה הוא עצמו מנסה להציע הסבר ראציונאלי לאותה מהפכה (עמ' 268). וכלום אין אנו נתקלים בסתירות דומות אף בימינו?

בזמן האחרון נודמן לי לשמוע נעימת אכזבה בדברי מלומדים, שמצאו בכתבי טריסטראם איזה אי-דיוק או סתירה אף בתחום ידיעת הטבע. אתמהא! אמנם בהערה למהדורה השלישית של 'ארץ-ישראל' ציין טריסטראם, כי נעם לו להיווכח "שלא היה כמעט כל צורך לתקן או לשנות מדברי הספר בתחומים אלה" (עמ' 3 בגוף התרגום), אך במקומות שונים ציין בפירוש שתיקן פרטים על סמך דברי חוקרים שבאו אחריו. בנדון זה יפים דברי החוקר "החובב" פאבר, שאני מביאים מסוף מבחר הפרקים מכתביו שיצא לאור בעברית: "עמדתי על טעויותי, ותיקנתין בלי כל הרגשת כישלון; יודע אני עד מה קשה לגלות את האמת. לא לטעות לעולם יכול רק מי שאינו עושה כלום ואינו חושב כל-עיקר" ⁹.

מדברי טריסטראם בתחום המקרא נראים לי מעניינים הערותיו ופירושו, שאינם עולים בקנה אחד עם הפרשנות המסורתית שלנו והמקובלת עלינו. מן היזמן המוגש בזה אפשר להזכיר לדוגמה את ייחוס מזמור מב של תהילים לנחל דוד, ובכלל זה אף הביטוי "מארץ ירדן וחרמונים, מהר מצער" (עמ' 225), ואת זיהוי התפוח עם המשמש הזהוב (עמ' 449-450). בספר אחר הוא גוזר את המלה "יישק" בדברי פרעה אל יוסף: "ועל-פיך ישק כל-עמי" (בראשית, מא, מ) מן השורש נשק כמוזן נשיקות-פה, וזאת על סמך מנהגי נשיקה ביחסי נתינים ושליטים בארצות המזרח ¹⁰. סמוך לשם יש דוגמה נאה לאסוציאציות המקראיות, שעורר בדמינו של טריסטראם מראה עיניו במסעיו בארץ. באותו הקשר הוא מזכיר את רצח עמשא ביד יואב, וכותב: "זכור לי שיד משבט עדואן רוצח יריב באופן דומה לכך: עוד הוא אומר דברי פיוס ומחזיק בשמאלו בזקן היריב לנשקו, והנה דקרו פתאום בפגיון ביד ימינו מעבר לכתף" (שם, עמ' 205).

ומאותו ספר אביא גם דברים של טריסטראם על העם היהודי. הם מעניינים לא במקוריות הרעיונות אלא משמשים הם בבחינת עדות על אומנם: אי-אפשר לומר על היהודים בתקופה שקדמה לכיבוש הרומי שהיו עם של

9 ז"ה פאבר, 'זכרונות אנטומולוגיים', תרגם מצרפתית חיים בן-עמרם (עם עובד, תשט"ו), עמ' 223.

10 'אורח-חיים מזרחי בארצות המקרא' (לעיל, הערה 2), עמ' 202.

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

סוחרים, ועוד פחות מזה — של יורדי ים. לאחר פיזור של גולת בבל, ויותר מכן לאחר ייסוד הממלכה הסליקית בסוריה, פיתחו המהגרים — הנפוצים מתודו ועד ספרד — אותו כשרון מופלא למסחר וליזמה כספית, שבו הצטיינו היהודים מאז ועד היום יותר מכל עם. אבל הישראלי בביתו, בארץ-ישראל, נשאר תמיד חקלאי ורועה. ברם כוח עמידה וגמישות גם יחד חברו בגזע זה, שעלה על כל עם אחר שבעולם בכוחו להסתגל לנסיבות ולהצליח בכל משטר, בכל אקלים, ובין מלחמות דיכוי ועוול מרים, שיטתיים וממשכיים, שכמותם לא סבל שום עם אחר בהיסטוריה. כוח העמידה והכשרון של היהודי התפתחו בלי ספק דווקא הודות למאמצי העולם הנכרי, ובייחוד הנוצרי, ללחוץ אותו ולרוששו. שמונה-עשרה מאות שנה מנע ממנו החוק כמעט בכל ארץ אירופית החזקת קרקע וקבלת משרה מדינית או עמדה מכובדת; אכן החוק השלים רק בקושי עם עצם קיומו, ואף זאת לא תמיד. האפשרות היחידה שנתורה לו אפוא בעולם החומר היתה לצבור עושר מוטמן. כלום נתמה על שיצא לו שם של קמצן, ועל כך שבהיותו משולל הגנה בכוח הנשק התגונן בערמה? (שם, עמ' 245-246).

דרך-אגב, בקטע להלן (עמ' 247) מזכיר טריסטראם כדבר מובן מאליו, שעם ישראל עתיד לקבל בחזרה את מערת המכפלה. טריסטראם הופתע בהגיעו לראשונה לארץ ממצעו הידיעות על טבעה, והוא תלה את הדבר בשתי סיבות: האחת זו קדושתה המופלגת, שהרי בה "קשורים זכרונות בעלי משמעות קדושה היסטורית אשר אפילו נקדיש להם את כל תשומת-לבנו במשך הזמן המועט המוקצב בדרך כלל לביקור בה, אין אנו מספיקים; והסיבה השנייה היא הקושי ואף הסכנה הכרוכים בחקירת חבל-ארץ כה שומם ופרוע"¹¹. את יחסו של טריסטראם לקושי ניתן להדגים בעוד מזבאה מן הזמן המתורגם: הוא שאל את השיד אם אפשר לעבור את הכף (ראש צוקים שעל חוף ים-המלח) בלי לעקפו. השיד השיב שהדבר בלתי אפשרי לחלוטין; וטריסטראם: "אמרתי לו שהתרגום האנגלי של 'בלתי אפשרי' הוא 'ננסה'; נטלתי את הבארומטר, את המצפן הפריזמתי ואת רובי, ויצאתי לתהות על טיבה של דרך זו, בהחלטה להקיף את הכף ולהקדיש את עבודת יומי למיפוי של חמישה מילין" (עמ' 192).

ואסיים את הפרק על האיש במזבאה נוספת מיומן-מסעיו בארץ מואב: אני מסתכן בידעין שמא יאשימוני כי "ארץ הקודש תקועה במוחי"; אכן יאשימוני אנשים שבעיניהם הגודל הוא אמת-מידה יחידה לשגב, ושאינם יכולים למצוא כל עניין בחרמון ובלבנון משני שגובהם מגיע רק עד 3,000

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

מטר, והם גמוכים מן האלפים ומהרי הימאלאיה. ואני מודה כי מעט מאוד נופים עשו עלי רושם עז יותר מן ההופעה הפתאומית של אגן ים-המלח לכל אורכו ושל חומת ההרים ממזרח לו, כפי שנתגלו לעינינו מראש המעבר הזה [מעל עין-גדי]. (עמ' 26)

רשימת ספריו העיקריים של טריסטראם ופרטים אחרים עליו ועל השקפותיו המדעיות, הלא הם כתובים במונוגראפיה של בודנהיימר הנזכרת לעיל (בהערה 1).

על מלאכת התרגום

תרגום הספר הזה עורר בעיות וקשיים לא מעט.

ביחס לשמות גיאוגרפיים נקטתי כלל זה: כל שם שמצאתי את תמורתו העברית מן המוכן, בין קדומה ובין חדשה (ואפילו היא בגדר הצעה בלבד), השתמשתי בה, חוץ ממקומות שבגלל ההקשר נראה לי השימוש בשם עברי חסר-טעם. ועדיין עלול השם העברי להיראות פה ושם אנאכרוני, אבל הדבר נראה לי מוצדק הואיל ולכתבי טריסטראם אין ערך רב כמקור ללימוד השמות בזמנו. עם זאת נשארו כמובן בתרגום שמות ערביים רבים, וכאן מתעוררת בעיה הכתיב. לא יכולתי לסמוך על טריסטראם עצמו, שכתב את השמות הערביים מפני השמועה, בלא שהיתה השפה הערבית שגורה בפיו, כפי שהוא מעיד על עצמו במקומות אחדים בספר הזה. אף מסופקני אם הקפיד על תעתיק עקיב (שיבושי תעתיק ציינתי בפירושו רק במקומות בודדים). כל שם שמצאתי את כתיבו הערבי, כתבתי בתעתיק לפי כתיבתו, ולא דווקא לפי ביטוי בלשון המדוברת.

למרות המאמצים שעשייתי, אינני מניח שהגעתי לפתרון הנכון של כל הבעיות, אם בכלל ייתכן פתרון כזה. אכן כל מי שטעם חקר אונומאסטי יודע כמה משתנה הכתיב של שמות מקומות במקורות שונים. בהערותי לזיהוי אתרים אינני מתיימר כמובן למצות כל מה שאפשר לפי מצב המחקר בשעה זו. המעוניין לדעת איך כתב טריסטראם שם מקום מסוים, יעיין-נא במפת המסע המצורפת לתרגום בתצלום מן המקור.

בכתיב של שמות השבטים הבדווים נעזרתי בעיקר בספר: Max von Oppenheim, *Die Beduinen*, II Leipzig, 1943. היו לי גם התלבטויות בשאלת התעתיק העברי מערבית, כי לא רציתי להשתמש באותיות שאינן מקובלות בכתיב הרגיל שלנו, ושקורא שאינו מורחן אינו חייב להבין את פשרן. וכך העתקתי את האותיות הבעייתיות: ט — ת; ג — כ (לא דגושה); ז — ס; ס — ז; ז — ט; ט — ד; ז — ג; ע' (בניגוד לכלל ה"ל, כדי לצאת ידי כל יועצי, ובהנחה שזה לא יקשה על הקריאה, אלא הקורא "הפשוט" יקרא כאן את האות עין, שאמנם ה-ג הערבית מחליפה אותה, כמו בשם עזה);

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

ו וכן — ה. את אימות-הקריאה הערביות העתקתי לעברית, פרט לאלף כפולה.

משמות בעלי-חיים וצמחים נודעת חשיבות מרובה ביותר אצל טריסטראם לשמות העופות. וכאן הקושי הוא, ששמות מדעיים רבים (ואף הגדרות) השתנו במשך הזמן, עד שפעמים קשה לדעת, למה נתכוון המחבר בשם מסוים (ובדומה לזה היו ספקות גם לגבי כמה שמות אנגליים). לזיהוי העופות הסתייעתי בספרו של מנחם דור, 'לכסיקון זואולוגי — בעלי-חוליות' (דביר, תשכ"ה), וברשימת שמות עופות, המו- באים אצל טריסטראם עם נרדפיהם, שהכין ד"ר מנחם דור לפני שנים רבות יחד עם אשתו מירי ז"ל, ושעל השאלתה (בכתב-יד) אני חייב לו תודה. כמו-כן חייב אני תודה לפרופ' היינריך מגדלסון, שעזר לי לפתור את הבעיות האחרונות שגותרו לי בתחום זה, ובתחום בעלי-החוליות בכלל. דומגני שהערתי בכל מקום גם על שינויי שמות של חולייתנים אחרים. מר מנחם גורן מאוניברסיטת ת"א עיבד מחדש את ההגדרה של דגי-מים מתוקים בארץ; לו ולפרופ' לב פישלזון, מאותה אוניבר- סיטה, אני חייב תודה על תשובות בתחום זה.

על הערותי ביחס לשמות רכיכות רצנטיות אני חייב תודה לפרופ' אלכסנדר ברש ולד"ר צפורה דנין-בס, מחברי 'מדריך להכרת רכיכות בים התיכון בישראל' ("ספרית השדה", תשכ"ח) ועוד מגדירים לרכיכות, וביחס לחסרי-חוליות מאובנים — לפרופ' חנוך ביטינסקי ז"ל. היועצים הנ"ל אינם אחראים כמו-כן לכל הערותי. כתיב לועזי של שמות אישים והערות עליהם נתתי רק במקום הזכרתם לרא- שונה; לא הערתי על אישים שנדמה לי כי שמם ידוע היטב לכל אדם משכיל. והוא הדין בהערותי לזיהוי שמות בעלי-חיים וצמחים (הקורא הנתקל בהם בהמשך הספר יכול להיעזר במפתח, שרשומים בו גם שמות — בעברית בלבד — הגזכרים בהערות, להוציא אנשים ומקורות ספרותיים בני זמננו).

מידות אנגליות המרתי במידות מטטריות, פרט למיל; מעלות פארנהייט המרתי במעלות צלזיוס; מלים ערביות או תורכיות שנקלטו במילון העברי ניתנו ככתיבתן בעברית. כל הערה שלא כתוב בצדה "המחבר" היא משל המתרגם.

יהושע בן-אריה כתב בספרו הנ"ל (בהערה 4) על חיבורי הנוסעים במאה ה"ט: "כל אשר יבוא לגלות בהם כיום חומר מדעי של ממש יוכל אך 'לחידך' למקרא תיאור ריהם וסיפוריהם, המשקפים את חוסר ידיעתם בכל הנוגע להכרת תנאי הארץ" (עמ' 15). בטוחני, שהוא לא התכוון בכך לאורניתולוגיה של טריסטראם, ואולי אף לא להערותיו הטופוגראפיות. אמנם הקורא ביומנו של טריסטראם יחידך במקומות רבים, אך זאת הודות להומור הנעים, המבצבץ ועולה בעיקר בתיאור תכונותיהם של בני המזרח ואורחות חייהם. ויש שאתה מדמה לראות כמו עיניך את החייד

הנרי בייקר טריסטראם: כומר ואיש-שדה

הכבוש בין הזקן האדמוני של הפראנג'י לשפמו בשעת משא-ומתן קשה עם נכבדים על תנאי הליזוי בחבל ארץ פרוע לשמחה או בשעת פרה, כשהידיים נשלחות אל האורז והבשר.

בסיום המונוגרפיה שלו כתב פודנהיימר: "בספרות הטבע, המתנערת ומתחדשת עתה, ראויים רבים מכתביו להיחשב כחיבורים קלאסיים ובני-קיימא. אם נשכחם, נימצא אנחנו מפסידים. רוחו של חוקר-הטבע הגדול הזה, אבי חקירת הטבע של ארץ-ישראל, ודאי שהיא חיה עמנו כיום כמו בימי חייו עלי אדמות" (עמ' 53). בפרק הראשון של ספרו 'אורח-חיים מזרחי בארצות המקרא' (הנזכר לעיל, בהערה 2) כתב טריסטראם: "עיניים רבות התבוננו בארץ-ישראל: עיניו של חוקר העתיקות; עין הגיאוגראף; עין ההיסטוריון; עין הגיאולוג; עיניו של חוקר הטבע; עין התיאולוג" (עמ' 4). באורח כמעט לא מובן בימינו, לא ציין בפירוש שהוא עצמו התבונן בארץ בכל שבע העיניים (אם נוסיף על השש המנויות את עין הפולקלוריסט)¹².

מלאכת התרגום של הספר הזה נמשכה זמן רב. התרגום נעשה מן המהדורה הראשונה (לונדון, 1865); אחר-כך השוויתי את התרגום למהדורה השנייה (לונדון, 1866), והוספתי מה שנוסף בה, על-פי רוב בלי לציין זאת; ולבסוף השוויתי באופן דומה למהדורה הרביעית (לונדון, 1882), אבל לא קיבלתי את העצה הרעה להשמיט "הרבה פרטים אישיים". קטעים שלמים, שהושמטו במהדורות האחרונות, ניתנו בין סוגריים חדים.

ואחרון אחרון, אני חייב תודה לגיסתי נצחיה ארו, ששקדה על העתקת כתב-היד, לד"ר מאיר הלל בן-שמאי שקרא את כולו בקפדנות וסייעני בליטושו, לרעייתי תמי ולילדי אמיר וגילי, שנשאו את עומס תנאי העבודה הלא רגילים, בייחוד לעת סיומה.

חיים בן-עמרם

¹² והיתה לו גם עין של מטאורולוג, כפי שמעידות תצפיות רבות בספר המוגש בזה, ופרק שלם (שמונה עמודים) בספרו *The Natural History of the Bible*, שראה אור ביותר מעשר מהדורות.

הקדמה

אנשי-דת, חוקרי-עתיקות ופייטנים שוטטו בשדות ארץ-ישראל והפיצו את ידיעתה בעולם. הלא ד"ר רובינסון¹ והדקאן סטנלי² בלבד, ובזאת אני מזכיר רק שני שמות מהרבה, כמעט לא השאירו לבאים אחריהם מקום להתגדר בו ברוב הנושאים שיש להם זיקה לארץ זו.

ואף-על-פי-כן, ולמרות ריבויים של ספרי מחקר גיאוגרפיים וארכיאולוגיים, דומה שהטבע של ארץ-הקודש לא זכה עד כה לתשומת-הלב הראויה לו, ובשטח זה ייתכן שיש עוד מקום להוסיף על ידיעותינו.

לשם כך יצאתי לארץ-ישראל בשנת 1863, בלוויית חבורת רעים קטנה. בילינו שם כעשרה חודשים, שבהם למדנו בעיקר את הגיאולוגיה ואת הצומח והחי של הארץ. הקדשנו תשומת-לב מיוחדת לאגן ים-המלח, ולמחוזות שבעבר-הירדן מזרחה, שכן מחוזות אלה הם הקשים ביותר לגישת הנוסעים, וידיעותינו עליהם היו רחוקות ביותר משלימות.

כל ארץ מעניינת את חוקר הטבע, אך התעניינותו גוברת פי כמה וכמה בשוטו בנופים, שהיו לנגד עיניהם של נביאים ושל מחברי מזמורי תהלים; ולמעלה מזה, בנופים שמהם ניטלו משלים למשנתו של משיחנו, ושנתקדשו על-ידי זכרו וזכר שליחיו.

אמנם ארץ-ישראל לא נתברכה בתנובת פאר טרופית כשל הודו, ולא בעתרת ושפע כשל אמריקה הדרומית, ואולם מעוף השמים שלה למדים אנו לקח של אמונה וביטחון, ומפרחי-השדה שלה — לקת של ענווה. תופעות אקלימה, אופי

1 Edward Robinson (1794-1863), תיאולוג אמריקני, איש אשכולות; מגדולי חוקרי הארץ במאה הי"ט. ספריו שיצאו לאור לפני יומנו של טריסטראם: *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai & Arabia Petraea. A Journal of Travels in the Year 1838* (London, 1841); ושוב לאחר הסיוור ב-1852 — *Researches* (London, 1856).
2 A. P. Stanley (1815-1881), כומר ראשי בכנסיית וסטמינסטר, שערך שני מסעות בארץ. טריסטראם מתכוון בוודאי לספרו *History of Sinai and Palestine—in Connection with Their* שמהדורה מתוקנת שלו הופיעה בלונדון בשנת 1863. היה מיוזמי "הקרן לחקירת ארץ-ישראל" (Palestine Exploration Fund), שנוסדה ב-1865, ועשה תעמולה למענה בשיתוף פעולה עם טריסטראם. פרטים מעניינים על שני האישים בספרו של י' בן-אריה, ארץ ישראל במאה הי"ט — גילוייה מחדש' (ירושלים, 1970).

הקדמה

חקלאותה, דגי ימותיה, דובי יעריה, יעלי סלעיה, התור והחסידה השבים בעתם לגניה, הדרור והסנונית החוסים במקדשה, כל אלה גם אם ידיעתם אינה תנאי הכרחי להבנת הלקח של כתבי-הקודש, מכל מקום ערכה עשוי להיות רב באפשרה לקורא לעמוד על העוצמה ועל החן של המשל או הסיפור, ובהחיותה בדמיונו ובזכרונו את גיא-החיוון או את המעשה המסופר.

ארץ זו, שנבחרה להיות מקום התגלות האלוהים לאדם וערש אמונה שנועדה להתפשט בעולם כולו, יש לה שתי תכונות מרשימות: האחת היא שבנופה אין שום דבר רומאנטי — שום דבר העשוי לזעזע את הדמיון או לחזק אמונה תפלה; והשנייה — הרבגוניות הנפלאה של אקלימה, נופה ותנוכתה, למן המדבריות השוממים שבדרום-יהודה ועד לחורשי הגלעד והגליל; למן עמק הירדן התחתון הלוהט, ארבע מאות מטר מתחת לפני הים, ועד לרום כמעט ארקטי של החרמון והלבנון. כשדיבר שלמה על העצים מן-הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר יוצא בקיר, הקיפה הרצאתו הבוטאנית את כל התחום מעץ המחט העמיד בשלגי הצפון ועד לצמחי מדבריות-ערב השחונים. ארץ זו שבה התמר, הגפן והאלון כמעט נוגעים זה בזה, אי-אפשר היה למצוא מתאימה ממנה לספק משלים לספר, שנועד להיקרא בהבנה על-ידי אנשי צפון ונגב גם יחד, שנועד להורות את האמת לאוכלוסי העולם כולו, מן האיזור הטרופי ועד לאזורי הקטבים.

הדפים הבאים הם ברובם עיבוד של מכתבים, שנכתבו מתחנות מסענו. השתדלתי לספר בהם בפשטות את מראה עיני ואת הרשמים שהתרשמתי יום-יום מנוף הארץ שתרנו, מתכונותיה, מעולם הצומח והחי שלה, וחשכתה את הפרטים הטכניים ואת המספרים, אשר אינם עשויים לעניין את מי שאיננו חוקר טבע, אם כי לצורך ההגדרה מצאתי לראוי לתת בדרך כלל את השמות המדעיים של אותם חיות, צמחים ומאובנים הנזכרים בספר; כמו-כן יש שלא נרתעתי מביורוי שאלות טופוגראפיות לגבי מקומות הידועים אך מעט, או כשנדמה שהדברים מפיצים אור על סיפורי כתבי-הקודש. אני חייב הרבה, ואף יותר משאוכל להביע, לשיתוף-הפעולה הבלתי-נלאה של חברי למסע, אשר השתתפותם אפשרה לי להגשים שאיפה שטיפחתי בלבי זמן רב. על הציורים היפים והמדויקים שבספר אני חייב תודה לרעי מר מדליקוט (W. C. P. Medlycott) ומר אגרטון-וורברטון (P. Egerton-Warburton), ולצילומים הטובים של ידידי מר בומן (H. T. Bowman). בן לווייתי הקבוע מר לאון (B. T. Lowne) שקד להקדיש את ידיעותיו המדעיות לחקר הצומח של הארץ, ובהכנת רשימותי הסתמכתי במידה רבה על מה שלימדני בנושא זה. על גילויים ושימורים של בעלי-חיים רבים באוספינו יש להודות לעין החדה ולמאמצים הבלתי-נלאים של עוזרי הזואולוג, מר בארטלט (Edw. Bartlett), חוקר טבע צעיר מצטיין. ידידי מר אפצ'ר (H. M. Upcher) ומר שפרד (C. W. Shepherd)

הקדמה

לא חשכו עמל במאמציהם להביא לידי הצלחת משלחתנו מכל הבחינות. ולבסוף בל אשמיט את ביטוי הכרת טובתי לאדונים קוקרין (J. H. Cochrane), בארנבי-לאטלי (Barneby-Lutley) וגארניר (Garnier), אשר הודות לעזרתם, ובלווייתם שלהם ושל מר אַגרטון-וורברטון, יכולתי לערוך את חלקו המעניין ביותר של מסעי בעבר-הירדן. על העזרה אשר הושטה לנו בכל מקום שנודעת בו השפעה לרשות התורנית חייבים אנו תודה רבה למאמצי ידידנו ניוואל (R. S. Newall, Esq.) מחברת הטלגראף.

הדפים הבאים נמסרים לדפוס בתקווה, שתרומה צנועה זו להכרת הרקע של כתבי-הקודש יהיה בה כדי לפרשם או להאירם במידת-מה, ובביטחון מוחלט, שכל בדיקה של הטופוגראפיה ושל טבע הארץ, עד לפרטי-פרטיהם, עשויה רק לאשר את הדיוק המדוקדק של כתבי-הקודש ולחזק את אמונתנו במקורם האלוהי. אסיים בהודיה מעומק הלב להשגחה העליונה, ששמרה עלינו מכל מחלה ופגע עד תום מסענו, ובתפילה שהאל יצליח את נסיוננו וכל נסיון להאיר את תורתו הקדושה.

פלך הכהונה של גריטהם, 23 במארס, 1865

הערה למהדורה השלישית

מאחר שהזמנתי עתה מהדורה נוספת של 'ארץ-ישראל', בדקתי שוב בקפדנות את הספר כולו, השמטתי הרבה פרטים אישיים, אבל השארתי את כל הדברים הנוגעים לתחומי הטופוגראפיה, הגיאולוגיה, ועולם החי והצומח של הארץ. נעם לי להיווכח שלא היה כמעט כל צורך לתקן או לשנות מדברי הספר בתחומים אלה, אף-על-פי שבעשר השנים שחלפו מאז הוגש הספר לקוראים בראשונה עסק צוות מדעי בסקר וחקר יסודיים של ארץ-הקודש; אכן קציני "חקירת ארץ-ישראל" הואילו בטובם להעיד על דיוקו של הספר, ובייחוד על דיוק הפרקים המספרים על ים-המלח. תיקונים אחדים נעשו בפרטי הדברים על גבו, כתוצאה מן הסקר המדוקדק שסקרתי את מואב בשנת 1872, אשר התפרסם כבר בספרי 'ארץ מואב'. בעניין זה התקיפני התקפה חמורה מחבר אמריקני אחד, ותמך בו רק תייר אנגלי אחד שאין לו ניסיון ולא ידע של הארץ. בנדון זה אני מפנה את הקורא להערה בסוף פרק כב.

הפצת 4,000 עותקי הספר הזה בתבניתו היקרה נותנת מקום לתקווה, שמהדורה זו יתיר תועיל במידת-מה לרבים מלומדי תורת האל ופועלו. ניסיון זה לתרום להמחשת הנסיבות החיצונות של גילוי השכינה מוגש שוב לקהל מתוך ידיעה ברורה, שהתעניינות הנוצרים בכך רבתה והלכה בשנים האחרונות.

הקולג', דרהם, 31 במאי, 1876